

Partnerpaden na het vijftigste levensjaar¹

Jenny de Jong Gierveld & Annemarie Peeters²

Summary

Partner pathways after the age of fifty

A considerable percentage of men and women aged fifty or over become involved in new partner relationships after divorce or widowhood. Partner relationships investigated in this article include remarriage, consensual unions and Living-Apart-Together (LAT). Drawing on NESTOR-LSN survey data (n = 4494) as well as in-depth interviewing of repartnered older adults (n = 46) this article explicates the motivational, socioeconomic and demographic determinants of starting a new partner relationship. Results from multinomial logistic regression analysis and the motives provided in the in-depth interviews reveal that a traditional versus a more individualistic value orientation, socioeconomic status, and financial motives in particular, contribute to the understanding of older adults' decisions to either remarry, start a consensual union or a LAT-relationship.

1. Inleiding

De sterke toename in levensverwachting, karakteristiek voor de recente ontwikkelingen in de Westerse wereld, zal volgens Myers (1986) voor die mensen die nog steeds in eerste huwelijk zijn verbonden, resulteren in een langere duur van deze partnerband via 'Ageing together'. Echter voor die mensen die zijn geconfronteerd met een verbreking van hun partnerrelatie, hetzij via echtscheiding, hetzij via verweduwing, impliceert dit de mogelijkheid van lange en zeer lange periodes van afwezigheid van een partnerrelatie. Een deel van de ooit gescheiden en ooit verweduwde mensen hertrouwt echter. Het is bekend dat de kans op hertrouw sterk samenhangt met onder meer sekse en leeftijd: mannen beginnen vaker en eerder een nieuwe partnerrelatie dan vrouwen (Morgan & Kunkel, 1998; Uunk, 1999). Na de leeftijd van 50 jaar neemt de kans op hertrouw, speciaal voor de vrouwen, snel af.

De meeste onderzoekers richten zich uitsluitend op drie mogelijke leefvormen na het beëindigen van het huwelijk op latere leeftijd: het samenwonen met volwassen kinderen, alleen wonen en institutionele arrangementen (Clarke & Neidert, 1992; Rendall & Speare, 1995; Sauvain-Dugerdil, Kalmykova, Gu, Ritschard, Olszak & Hagmann, 1997; Spitze, Logan & Robinson, 1992; Szinovacz, 1997; Wall, 1984). Het valt op dat het starten van een nieuwe partnerrelatie niet wordt meegenomen als een reële optie voor ouderen. Onze eerste onderzoeks-

vraag betreft daarom de vraag of en zo ja, in welke mate nieuwe partnerrelaties worden aangegaan op de leeftijd van 50 jaar en ouder. Naast hertrouw wordt in dit artikel ook gekeken naar het ongehuwd samenwonen en de zogenoemde lat- (living apart together) relatie, waar de partners elk een eigen huishouden blijven voeren en een deel van de week onder één dak doorbrengen. De tweede onderzoeksvraag richt zich op de factoren, die verklaren waarom mensen al of niet een nieuwe partnerrelatie starten en welk type van partnerrelatie zij realiseren. Voor het beantwoorden van deze vragen gebruiken we gegevens ontleend aan het NESTOR-'Leefvormen en Sociale Netwerken'-survey (1992; n = 4494). Uit de respondenten werden 46 mensen die na de leeftijd van 50 jaar een nieuwe partnerrelatie zijn gestart, geselecteerd voor een diepte-interview. Het diepte-interview richtte zich op de motieven van ouderen om een nieuwe relatie aan te gaan en op de achtergronden van hun keuzes voor bepaalde typen van partnerrelaties. Voor een uitgebreid verslag van deze veldwerkfase zij verwezen naar Peeters (2000). De resultaten van deze interviews worden gebruikt in het verklarend kader van deze studie.

2. Het verklarend kader

2.1 Stijgend aandeel alleenwonenden

Recente studies hebben aangetoond dat het aantal alleenwonenden onder de vijftigplussers wereldwijd sterk toeneemt (Murphy & Berrington, 1993). Deze ontwikkeling wordt algemeen geduid als een indicator van het streven van ouderen naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Eenmaal geconfronteerd met het verlies van de partner nadat de kinderen het ouderlijk huis verlaten hebben, voorziet het thans gangbare patroon in een continuering van het zelfstandig alleen wonen totdat gezondheidsredenen nopen tot andere woonvormen. En hoewel alleenwonen bepaald niet gelijk staat aan eenzaamheid, levert het alleenwonen op hogere leeftijden wel een verhoogde kans op eenzaamheid. Mensen zijn zich daarvan bewust (Walker, 1993). Daartegenover biedt het samenwonen van een (echt)paar een hogere kans op solidariteit, welbevinden en de afwezigheid van eenzaamheid en depressieve gevoelens (Fokkema & Dykstra, 2000; Gove & Hughes, 1980; De Jong Gierveld & Van Tilburg, 1989). Nu zovele mensen van 50 jaar en ouder alleenwonen tot op hoge leeftijd, doet zich de vraag voor in hoeverre er onder hen belangstelling is voor het aangaan van een nieuwe partnerrelatie. En welke ouderen nemen in dit opzicht het voortouw? Enkele uitzonderingen daargelaten (Borell & Karlsson, 2001; Davidson, 2001; De Jong Gierveld, 1999; Stevens, 2001) is er ook in het empirisch onderzoek nog weinig aandacht besteed aan partnerrelaties die hun startdatum vinden na de leeftijd van 50 jaar.

2.2 Levensstrategieën

In deze studie nemen we als uitgangspunt dat de keuze om al of niet een nieuwe partnerrelatie aan te gaan onderdeel vormt van meeromvattende sets van ideeën over hoe men het leven wenst vorm te geven: de levensstrategieën. Giddens (1991, p. 85) stelt dat 'life planning' een algemeen kenmerk van het moderne leven vormt: 'In a world of alternative lifestyle options, strategic life planning becomes of special importance. (...) Life planning is a means of preparing a course of future actions mobilized in terms of the self's biography.' Een deel van de ouderen zal bewust kiezen het leven alleen voort te zetten, nadat alle voor- en nadelen van alleen- en samenleven zorgvuldig zijn afgewogen. Het delen van een huishouden kan namelijk ook negatieve gevolgen hebben, zoals het geval is wanneer een van de partners minder tijd, geld en inspanningen investeert in de gezamenlijke onderneming dan de ander. Een ander deel van de ouderen zal worden aangetrokken door de pluspunten die een nieuwe partnerrelatie in principe te bieden heeft. Naast de mogelijkheden voor nieuwe intimiteit en solidariteit, moet ook genoemd worden dat ouderen die een huishouden delen, de eersten zijn om elkaar te ondersteunen in tijden van nood en van afnemende gezondheid. Gelet op het feit dat oudere cohorten zijn opgegroeid in een periode van straffe taakverdeling tussen man en vrouw is de kans groot dat mannen weinig ervaring hebben opgedaan inzake huishoudelijke en verzorgende taken. We schatten daarom in dat het voor oudere mannen een aantrekkelijke optie zal zijn een nieuwe partner te vinden, die deze huishoudelijke en verzorgende taken op zich kan nemen. Omgekeerd zullen er oudere vrouwen zijn, met name diegenen die hun eerste partner tot de dood verzorgd hebben, die terughoudend zullen zijn een nieuwe partnerrelatie aan te gaan.

2.3 Mogelijkheden en restricties

Niet ieder die opteert voor een nieuwe partnerrelatie heeft gelijke kansen op de huwelijks- of relatiemarkt (Smeenk, 1998). Uit onderzoek naar het aangaan van vervolgrelaties is bekend dat leeftijd en de leeftijd op het moment van beëindigen van de vorige relatie belangrijke determinanten zijn van het al of niet starten van een nieuwe partnerrelatie. Degenen die ooit gescheiden zijn, gaan sneller en vaker een nieuwe relatie aan dan verweduwden. Gescheiden mannen zijn dan weer sneller in het aangaan van een nieuwe partnerrelatie dan gescheiden vrouwen (Uunk, 1999). Fysiek en sociaal-economisch aantrekkelijke mensen hebben een grotere kans op het vinden van een nieuwe partner (Cliquet & Avramov, 1999); dat geldt temeer wanneer zij betrokken zijn in sociale activiteiten waar zij andere mensen gemakkelijk ontmoeten (Bumpass, Sweet & Castro Martin, 1990; Kalmijn & De Graaf, 2000; Wu & Balakrishnan, 1994). Mannen van 50 jaar en ouder hebben bijzondere kansen op de relatiemarkt, gelet op het kleinere aantal niet meer gehuwde mannen ten opzichte van vrouwen in deze leeftijdscategorie. In Nederland staan in de leeftijd van 55 tot 59 jaar 100 gescheiden plus verweduwde mannen tegenover 188 gescheiden en verweduwde vrouwen. Tegenover 100 mannen van 65 tot 69 jaar staan dan 259 vrouwen (CBS, Statistisch Jaarboek 1993). Deze feiten impliceren dat de kansen van oudere vrouwen op het aangaan van een nieuwe partnerrelatie in verhouding slecht zijn.

Daar komt nog bij dat waar in Nederland in eerste partnerrelaties de man gemiddeld twee jaar ouder is dan zijn partner, bij latere partnerrelaties de man veelal een groot aantal jaren ouder is dan zijn nieuwe partner (Kalmijn, 1994; Smeenk & Ultee, 1997; Somers, 2001).

Wanneer mensen daadwerkelijk een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, hebben zij waarschijnlijk de restricties kunnen omzeilen die de realisatie van hun intenties eventueel in de weg hebben gestaan, en hebben zij geboden mogelijkheden weten te benutten. Ons uitgangspunt in deze studie is, zoals eerder gesteld, dat deze mensen hebben gehandeld op basis van een weloverwogen keuze, onderdeel van een persoonlijk strategisch plan. Ouderen in het algemeen, maar zeker oudere vrouwen, zullen de positieve en negatieve consequenties van het aangaan van een nieuwe partnerrelatie zorgvuldig tegen elkaar afwegen. In het voorkomende geval zullen zij eventueel kiezen voor continuering van alleenwonen. Het is niet na te gaan hoeveel ouderen om deze redenen afzien van een nieuwe partnerrelatie. Wat we wel kunnen nagaan is welk deel van de ouderen een nieuwe relatie aangaat en wat de kenmerken zijn van de ouderen die wel of geen nieuwe partnerrelatie starten. Voortbouwend op het onderzoek naar de kansen op een nieuwe partnerrelatie onder jongere mensen, formuleren wij *hypothese 1*:

Onder de vijftigplussers die een nieuwe partnerrelatie aangaan zullen mannen, jongeren, ooit gescheidenen en hoogopgeleide mensen oververtegenwoordigd zijn in vergelijking met de ouderen die geen nieuwe partnerrelatie aangaan.

2.4 *Verschillen in waardenoriëntaties*

Welke factoren kunnen verklaren waarom mensen, gegeven een nieuwe partnerrelatie, kiezen voor hertrouw, ongehuwd samenwonen of een lat-relatie? Om deze vraag te beantwoorden maken we gebruik van hetgeen hierover door de 46 ondervraagden in de diepte-interviews naar voren is gebracht.

De keuze van een bepaalde leefvorm kan niet los worden gezien van de waardenoriëntaties van de betrokkenen. Inwoners van alle Europese landen zijn betrokken bij een proces waarin traditionele familiegeoriënteerde waarden worden ingeruild voor meer individualistisch-georiënteerde patronen (Van de Kaa & Lesthaeghe, 1986). Hieraan parallel verloopt een wijziging in de vormgeving van bepaalde transities in de levensloop. Deze wijzigingen worden wel omschreven als een ontwikkeling van standaardbiografie naar keuzebiografie (Du Bois-Reymond & De Jong Gierveld, 1993; Du Bois-Reymond, Te Poel & Ravesloot, 1998; Liefbroer & De Jong Gierveld, 1993; Liefbroer & Dykstra, 2000). We gaan er hier van uit dat niet alleen jongere mensen, maar ook de oudere beïnvloed zullen zijn door de hier genoemde processen. De attitudes die we tegenwoordig aantreffen onder oudere mensen, weerspiegelen meer en meer een wens tot autonomie en de behoefte om de jongere generaties niet tot last te zijn (Logan & Spitze, 1995; Timmer, 2000).

Waar het de keuze van partnerrelaties betreft is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen de aanhangers van traditionele en van meer individualistisch-georiënteerde waarden. Meer traditioneel georiënteerde jonge mensen zien vaker af van ongehuwd samenwonen, trou-

wen gemiddeld op een jongere leeftijd (Liefbroer, 1991) en krijgen hun kinderen op een eerder moment in hun leven (Wijsen, 2002). Ook wat betreft de inrichting van partnerrelaties zijn er verschillen aangetoond tussen aanhangers van traditionele en van individualistische waarden (Jansen & Kalmijn, 2001). Parallel hieraan verwachten wij dat ouderen die een traditionele waardenoriëntatie aanhangen, vaker zullen kiezen voor hertrouw dan mensen met een meer individualistische waardenoriëntatie. Hertrouw is vanouds een sociaal geaccepteerde vorm om een nieuwe partnerrelatie vorm te geven en past alleen reeds om die reden binnen de traditionele waardenoriëntatie, zoals ook duidelijk wordt aangegeven in de open interviews.

Man, 75 jaar, hertrouwd:

Interviewer: wat was de belangrijkste reden dat u bent gehuwd?

Nou, omdat we niet wilden samenwonen. We wilden samen verder, maar samenwonen dat vonden we ongepast.

Man, 86 jaar, hertrouwd:

Interviewer: u bent getrouwd met uw nieuwe partner? Waarom getrouwd?

Ja eh ...dat is een gekke vraag hoor ... Je gaat toch niet trouwen als je niets voor elkaar voelt. Het was niet uit noodzaak hoor.

Interviewer: heeft u voordat u bent gehuwd, nog samengewoond?

Nee!!

Mijn vrouw was altijd vrijgezel geweest en had altijd een pastoor verzorgd. Het klikte en ja dat kan ik niet uitleggen, dat is altijd iets wonderbaarlijks geweest ...

Uit deze uitspraken blijkt dat ongehuwd gaan samenwonen bij aanhangers van traditionele waarden negatieve reacties oproept. De volgende ondervraagde was daarin zeer direct:

Man, 82 jaar, hertrouwd:

Interviewer: wat was de reden dat u met haar huwde?

Nou ik hield van haar en ik was alleen. Mijn eerste vrouw is in 1981 overleden ...

Interviewer: heeft u nog samengewoond met haar voordat u getrouwd bent?

Nee!!

Interviewer: wat voor soort relatie hebt u, zou u daar iets over kunnen zeggen?

De gedachten waren gelijk.

Ja, ook kerkelijk en dat is heel belangrijk.

Samenwonen zonder getrouwd te zijn keur ik in mijn hart af. Het gebeurt tegenwoordig gewoon, maar ik keur het af.

In tegenstelling tot de algemene lijn die uit deze gesprekken naar voren komt, noemde één respondent een religieus motief om juist niet te kiezen voor hertrouw, maar om te kiezen voor ongehuwd samenwonen. Voor haar heeft het huwelijk een religieuze betekenis. Zij is van mening dat je maar één keer in je leven trouwt, dat kan je niet zomaar nog een keer doen.

Vrouw, 66 jaar, ongehuwd samenwonend:

Trouwen doe je maar een keer ... En tegenover de kinderen is dat, vind ik persoonlijk, heel gevoelsmatig ... Het ligt voor mij heel gevoelig... ik heb één keer aan onze lieve Heer beloofd en wat de mens, wat onze lieve Heer, oh nee wat zeggen ze ..., hoe gaat dat nou ook alweer ... o ja, wat God verbonden heeft mag de mens niet scheiden. En ja, dan wil ik de tweede keer dat risico ook maar niet nemen. Nee... nee... en wat zegt een boterbriefje mijn mening tenminste.

Van ongehuwd samenwonen wordt echter verwacht dat het meer opties en een grotere mate van onafhankelijkheid en flexibiliteit biedt aan degenen die daarin zijn betrokken. De ondervraagden zijn daarover zeer duidelijk in hun uitspraken.

Man, 86 jaar, lat-relatie:

Tegenwoordig is het allemaal wat vrijer hè, maar het huwelijk was voor mij niet per se ... betekent niet alles wat, waar jongelui van dromen hè. Van eeuwige trouw en dat soort dingen meer ... Teveel op eigen vrijheid gesteld en wil de vrijheid van een ander niet beletten.

Man, 85 jaar, ongehuwd samenwonend:

Nou kijk, er zit altijd weer een maar aan, kijk waarom moet je op onze leeftijd nog trouwen, voor wie?

In dit verband stellen Leridon and Villeneuve-Gokalp (1989, p. 235): 'Consensual unions (...) are simply a desire to leave one's options open, at least symbolically: even if couples decide to live together at an age when it is (or was) more 'normal' to marry, they do not see the need to be tied down by such a formality (...)'. Daarmee is deze leefvorm aantrekkelijk voor diegenen die een meer individualistische waardenoriëntatie hebben. Voorbeelden daarvan zijn aan te treffen in de volgende uitspraken.

Vrouw, 79 jaar, ongehuwd samenwonend:

Interviewer: bent u met deze partner gehuwd?

Nee

Interviewer: wat was/ is hiervoor de belangrijkste reden?

Nou gewoon niet nodig ... enne ja ik heb kinderen en hij niet en dan hoeft er verder niet geregeld te worden.

Vrouw, 67 jaar, ongehuwd samenwonend:

Het was mijn partner hè, ... want we zijn niet getrouwd de tweede keer, maar ik heb 10 jaar met hem samengewoont, ... maar ja op die leeftijd ga je niet meer trouwen, dat is natuurlijk grote onzin. Tenminste dat vind ik, maar goed, dat is misschien een vrije gedachte.

In het algemeen gaat men ervan uit dat de voorlopers op het gebied van individualistische waarden zich vooral bevinden onder de jongvolwassen, hoogopgeleide en financieel onafhankelijke

bewoners van de grote steden: de sociaal-culturele elite. Volgens Lesthaeghe en Meekers (1986) echter, kunnen deze voorlopers in alle geboortecohorten worden aangetroffen. We formuleren daarom *hypothese 2* als volgt:

Oudere mensen met een meer individualistische waardenoriëntatie zullen vaker dan de traditioneel georiënteerde ouderen, in voorkomende gevallen kiezen voor ongehuwd samenwonen of een lat-relatie dan voor hertrouw.

2.5 Financiële motieven

Strategisch gedrag van oudere mensen wordt frequent aangestuurd door financiële argumenten. Verschillende ondervraagden noemden expliciet dat zij bepaalde wegen in het leven hebben gekozen om het (toekomstige) inkomen van de partner of van zichzelf veilig te stellen. In een aantal gevallen bleek de financiële situatie van de ondervraagden hen in de richting van het huwelijk te hebben gestuurd.

Man, 71 jaar (na jaren lat-relatie hertrouwd):

Enne ... we hebben zo'n 10 jaar dus ... ja, want we zijn pas getrouwd in 1990. Want ik kende haar vanaf 1979. En dat was omdat ik gezegd had, ik heb geen zin in een ehh ... een eh.. Ik wilde na mijn pensionering en dat was bij ons dus al 50, omdat ik dus door vele tropenjaren al een aantal jaren mijn maximale pensioen binnen had, ben ik dus in januari 1980 gepensioneerd zeg maar en zij moest nog pensioen, althans haar VUT, halen, want we wisten dus niet hoe het financieel zou komen in verband met claims van de eerste echtgenoten en pensioen en dergelijke. Dus zij moest zorgen voor een eigen inkomen.

Man, 63 jaar, hertrouwd:

Heel materialistische, toen ehh.. dat was in verband met partner, nee eh.. Je had toen nog geen partner-, je had weduwepensioen. Ik had eigenlijk een behoorlijk pensioen opgebouwd en ons pensioenfonds was nog niet zover dat het ehh dus ongehuwde partners ook recht hadden bij overlijden, dus dat was eigenlijk een heel materialistische

Vrouw, 68 jaar, hertrouwd:

We zijn eigenlijk alleen maar getrouwd omdat het qua erfrecht problemen gaf als we niet trouwden volgens de notaris, dus eigenlijk moesten we trouwen. We zijn om financiële redenen getrouwd, want verder had ik er geen belang bij. Heel simpel ... we hebben dit samen gekocht, hij had drie kinderen en ik heb drie kinderen en we konden niet het risico lopen dat als een van ons tweeën wat gebeurde, de kinderen hun deel komen opeisen en zeggen: deruit! Daarvoor hebben we te hard gewerkt, daarvoor. Het is nu op de langstlevende en daar kan dus niemand aan tornen.

In andere gevallen leiden de berekeningen van nieuwe partners tot een keuze voor ongehuwd samenwonen.

Man, 85 jaar, ongehuwd samenwonend:

Nou kijk, het is natuurlijk wel zo, kijk je hebt nu allebei nog je AOW en als je gaat trouwen, gaat er weer vanaf. We zijn er mee bezig geweest hoor, maar dan krijg je minder AOW. (Partner vult aan:) ... maar dan gaan we er zo vreselijk veel op achteruit en ik krijg geen huursubsidie meer, dus dan moeten we alles betalen. We hebben er echt wel over gesproken maar hebben nog geen berekening gemaakt.

Want als ik zou moeten trouwen, zou ik het wel doen, maar we hebben gezegd, waarom moeten we trouwen, want dan verliezen we enorm veel en dan kan je allemaal niet opbrengen.

Dat is het punt, wij verliezen veel te veel geld daarmee.

Man, 67 jaar, ongehuwd samenwonend:

.... Voor mij nou wie trouwt er nog?? Maar het ligt toch anders ... dat ligt toch anders.

[partner vult aan:] ik ben weduwe en ik heb een eigen huis, het vruchtgebruik van het huis en bij hertrouwen moet ik de kinderen uitbetalen dus eigenlijk ja ...die reden

Interviewer: Wat was de belangrijkste reden dat u wel bent gaan samenwonen?

Nou ik had ik was hier en ik had een huis, daar betaalde ik bijna 1000 gulden in de maand aan huur, en dat was gewoon idioot, en ik had een poets hulp en die moest ik betalen en toen zei zij ja, maar dat poetsen dat hoef je niet meer te laten doen, want dat kost veel te veel en ja van het een komt het ander

Een andere factor die in de richting van ongehuwd samenwonen of van een lat-relatie werkt, is gekoppeld aan het socialezekerheidsstelsel zoals dat in Nederland gestalte krijgt. In situaties waar de weduwe het nabestaandenpensioen van haar overleden echtgenoot zal verliezen bij hertrouw, constateren we strategisch gedrag dat een huwelijk omzeilt; dit geldt temeer wanneer betrokkenen dit nabestaandenpensioen als een aanzienlijke aanvulling op het overige (toekomstige) huishoudeninkomen inschatten.

Man, 73 jaar, ongehuwd samenwonend:

Het is zo dat zij had een pensioen opgebouwd en dat gold de regeling dat gehuwde vrouwen daar niet in vielen, of tenminste niet in vielen of die werden dan niet aangenomen in dat pakket van pensioen. Zij heb 42 jaar dus ehh ... ik kom dan in haar leven. En dat was toen 32/33 jaar dat zij daar was. En zij heeft toen gezegd, ik gooi mijn pensioen niet te grabbel en nou ik zeg, ... heb toen tegen haar gezegd dat moet je ook nooit doen. Nou kijk, ik bedoel ... en of ik nou getrouwd ben of dat ik nou niet getrouwd ben, dat maakt me helemaal niets uit ... ik heb het ontzettend goed en zij heeft het ontzettend goed

Man, 87 jaar, ongehuwd samenwonend:

Ik heb al zoveel meegemaakt, dat ik opnieuw moest opbouwen

En toen dacht u bij uzelf: we gaan niet trouwen?

Ja die gedachte had ik ... [partner vult aan:] nou het ging ook wel een beetje om het geld hoor, want ehh Zijn pensioen en mijn pensioen en dan zouden we zoveel moeten laten vallen, nou en we hebben nooit ergens van getrokken, niet van de bijstand, nergens van en we zien niks en zo kon je, dan kon je het met mekaar net een beetje redden.

Financiële motieven zijn ook duidelijk aanwezig wanneer mensen de voorkeur geven aan een lat-relatie. De volgende uitspraken zijn in dit verband verhelderend.

Man, 84 jaar, lat-relatie:

Ik wil graag onafhankelijk blijven. En ...ik heb maar één dochter ... en wel wat geld, en zij heeft meerdere kinderen, en geen geld Een huwelijk zou al snel problemen opleveren. Ik geef mijn geld liever aan mijn eigen dochter en kleinkinderen.

Man, 90 jaar, lat-relatie:

Eerste motief: geen behoefte aan samenwonen. Dat is nooit ter sprake gekomen. Ik was niet zo klef ...

Stel ik trouw met mijn oude vriendin, dan gaan we er fl. 2000 per maand op achteruit. Bij samenwonen verlies je je vrije voet belasting en een deel van de AOW ...

Man, 62 jaar, lat-relatie:

We willen niet samenwonen in verband met onze vrijheid, en ... dan verliezen we onze uitkering.

We herkennen in alle uitspraken een huiver om door de nieuwe relatie in een minder goed financieel arrangement terecht te komen. Voor oudere mensen die een laag (aanvullend) pensioeninkomen genieten, is het verlies van het nabestaandenpensioen van de vrouw bij hertrouw een gewichtig argument om dan niet te kiezen voor hertrouw. Ondervraagden met een hoger opleidings- en inkomensniveau hebben meer mogelijkheden om hun eventuele wens tot hertrouw te realiseren: het verlies van een nabestaandenpensioen van de vrouw kan worden 'genomen' omdat daar een voldoende hoog inkomen van de man tegenover staat. Hertrouw om een toekomstige pensioenpositie van de vrouwelijke partner veilig te stellen, werd door de ondervraagden eveneens genoemd. Deze constructie is echter slechts onder strikte regels van onder meer (maximum) leeftijdsgrenzen van de pensioengerechtigden te realiseren en daarom vrij zeldzaam onder de oudere bevolkingsgroep. We formuleren in dit kader *hypothese 3*:

Mensen van 50 jaar en ouder, die een laag inkomen hebben, opteren in tegenstelling tot hun meer gefortuneerde leeftijdsgenoten in voorkomende gevallen niet voor hertrouw maar voor ongehuwd samenwonen of een lat-relatie.

3. Design van de studie

3.1 Data

De data zijn afkomstig van het NESTOR- 'Leefvormen en Sociale Netwerken'-survey. In 1992 werden face-to-face-interviews afgenomen aan 4494 mannen en vrouwen die geboren zijn tussen 1903 en 1937. Hun namen en adressen zijn afkomstig van de bevolkingsregisters van 11 Nederlandse gemeenten: Amsterdam en twee plattelandsgemeenten in het westen van het land, een stad en vier landelijke gemeenten in het noordoostelijk deel van het land en een stad en twee plattelandsgebieden in het zuiden. De respons komt op 61,7%, hetgeen vergelijkbaar is met cijfers die voor de gehele Nederlandse bevolking worden geregistreerd (De Heer, 1992). Onderzoeksresultaten kunnen aanmerkelijk vertekend worden wanneer de non-respons selectief is, dat wil zeggen dat de kenmerken van participanten en niet-participanten sterk uiteenlopen. De mate van selectiviteit van de steekproef is nagegaan door Broese van Groenou, Van Tilburg, De Leeuw en Liefbroer (1995). De verdeling werd gecontroleerd aan de hand van burgerlijke staat, sekse en leeftijd van de respondenten. Op basis daarvan kan geconcludeerd worden dat de steekproef representatief is voor de achterliggende populatie.

3.2 Respondenten

In deze studie zijn we geïnteresseerd in het gedrag van vijftigplussers inzake het aangaan van nieuwe partnerrelaties na verweduwing of echtscheiding. We selecteerden daartoe allereerst die respondenten, die ooit het beëindigen van een (eerste, tweede of derde) huwelijk hadden meegemaakt, en die op de leeftijd van 50 jaar of later een nieuwe partnerrelatie zijn gestart. In totaal omvat deze groep 173 mannen en vrouwen. In deze studie vergelijken wij deze mensen met de ondervraagden die na verweduwing of echtscheiding, om welke reden ook, geen nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan en zelfstandig alleen wonen. Deze vergelijkingsgroep bestaat uit 1208 vrouwen en mannen.

3.3 Meetinstrumenten

Binnen de afhankelijke variabele *partnerrelatie* onderscheiden we hertrouw, ongehuwd samenwonen en lat-relaties. Uitgaande van de levensloopbenadering werden verschillende kenmerken gevraagd omtrent de start, het verloop en het einde van elke partnerrelatie.

In de vragenlijst zijn verschillende vragen opgenomen inzake traditionele dan wel meer geïndividualiseerde waarden. Helaas zijn daarbij geen meetinstrumenten die rechtstreeks informeren naar houding of attitude inzake hertrouw, ongehuwd samenwonen en lat-relatie. In deze studie gebruiken we de sterkte van de binding aan een kerk of religieuze groepering als indicator van een traditionele dan wel geïndividualiseerde waardenoriëntatie. Aansluitend gebruiken we het 'ooit in het leven een echtscheiding hebben meegemaakt' als een proxy voor een geïndividualiseerde waardenoriëntatie. We gebruiken verder de woonplaats van de ondervraagden, in die

zin dat we aannemen dat mensen die in Amsterdam of directe omgeving wonen, meer kans maken geconfronteerd en beïnvloed te zijn door geïndividualiseerde waarden inzake de vormgeving van het persoonlijk leven, waaronder de keuze voor een andere leefvorm dan het huwelijk.

Als indicatoren van sociaal-economische status zijn opleidingsniveau en huishoudeninkomen gebruikt. Opleidingsniveau werd vastgelegd als het hoogste onderwijsniveau dat men heeft bereikt gerekend naar het aantal jaren dat nodig is om dit niveau te bereiken langs de kortst mogelijke route. In deze studie is geen gedetailleerde informatie beschikbaar over de inkomens van beide partners bij het begin van de nieuwe partnerrelatie. Wel beschikken we over globale gegevens inzake het netto huishoudensinkomen op het moment van de ondervraging. We verkregen deze gegevens door de respondenten een kaart voor te leggen waarop verschillende inkomenscategorieën genoteerd stonden. Aan de respondenten werd gevraagd aan te geven welk nummer op de kaart het meest overeenkwam met hun inkomenspositie. Vervolgens zijn de inkomens van huishoudens die bestaan uit één of uit meer personen, vergelijkbaar gemaakt door het gebruik van een eenvoudige equivalentiefactor; het inkomen van huishoudens met een partner werd daartoe vermenigvuldigd met een factor 0,7 (Schiepers, 1988).

3.4 Werkwijze

We onderzoeken eerst welke mensen wel en welke mensen niet een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan en in welke opzichten deze van elkaar verschillen, rekening houdend met de hier gehanteerde variabelen. Hierbij wordt een logistische regressieanalyse gebruikt. Vervolgens bekijken we de verschillen tussen de ouderen die zijn hertrouwd, ongehuwd zijn gaan samenwonen, dan wel een lat-relatie zijn aangegaan. We gebruiken een multinomiale logistische regressieanalyse om de respondenten in dit opzicht nader te differentiëren en te plaatsen. In deze analyse wordt de afhankelijke variabele gevormd door de leefvormen die door de ondervraagden zijn gerealiseerd op het moment van ondervragen in 1992. Sekse en geboortecohort zijn als controlevariabelen opgenomen in het model.

4. Resultaten

In tabel 1 worden verschillende beschrijvende gegevens gepresenteerd voor de ondervraagde mannen en vrouwen die een nieuwe partnerrelatie zijn begonnen, en voor hen die alleen wonen. De mensen die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, werden onderverdeeld naar het type leefvorm dat werd gerealiseerd.

In totaal 12,5 % van de 1381 oudere mensen is een nieuwe partnerrelatie aangegaan: 29,3% van de mannen en 4,7% van de vrouwen. Bijna 40% is hertrouwd, 28% woont ongehuwd samen en 32% is een lat-relatie begonnen. Mensen die op de leeftijd van 50 jaar of later een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, zijn oververtegenwoordigd onder de mannelijke, jongoudere respondenten, onder de gescheidenen, onder mensen met een hoger opleidings- en inko-

mensniveau en verder blijken zij minder sterk religieus gebonden te zijn dan degenen die alleen blijven. Woonplaats hangt niet significant samen met het al of niet aangaan van een nieuwe partnerrelatie. Een aantal van de factoren die samenhangen met het starten van een nieuwe partnerrelatie, zou gerelateerd kunnen zijn aan de achterliggende variabele geboortecohort. Mensen uit jongere cohorten hebben een grotere kans op betere opleidingsniveaus en een grotere kans om met secularisering en echtscheiding geconfronteerd te zijn dan anderen. We hebben daarom een logistische regressieanalyse uitgevoerd (zie tabel 2).

Uit de regressieanalyse van tabel 2 blijkt dat drie factoren significant samenhangen met de kans een nieuwe partnerrelatie te realiseren: mannen, gescheidenen en degenen in de hoogste inkomensklassen springen er in deze zin positief uit. Daarmee kan hypothese 1 niet verworpen worden. De mechanismen op de relatiemarkt die voor jongere cohorten uitgebreid werden beschreven, zijn grotendeels ook herkenbaar onder vijftigplussers. Twee uitzonderingen moeten echter genoemd worden: het effect van leeftijd is in de logistische regressieanalyse voor de vijftigplussers niet significant en dat van kerkelijke binding evenmin.

Vervolgens gaan we in op de vraag in hoeverre de nieuw gerealiseerde leefvorm verband houdt met de waardenoriëntatie en sociaal-economische kenmerken van de ondervraagden. De resultaten van een multinomiale logistische regressieanalyse op de kansen een van de drie onderscheiden leefvormen gerealiseerd te hebben zijn weergegeven in tabel 3. Noch sekse noch leeftijd heeft een significant effect op de aard van de gerealiseerde leefvorm, alhoewel vrouwen een tendens vertonen tot Lat-relaties en mannen voor hertrouw en ongehuwd samenwonen.

De tweede set parameters laat de effecten zien van verschillen tussen oudere mensen naar waardenoriëntatie na controle voor alle overige onafhankelijke variabelen uit het model. Partnergeschiedenis vertoont een significant effect: verweduwd worden vaker dan gescheiden mensen aangetroffen onder lat'ers en gescheidenen hebben meer kans hertrouw te realiseren. De verbondenheid met de kerk heeft geen significant effect, maar er is een tendens herkenbaar dat mensen zonder kerkelijke binding meer kans hebben ongehuwd samen te wonen dan mensen met kerkelijke bindingen. Het wonen in het Noordoosten van het land gaat significant samen met minder vaak ongehuwd samenwonen. In de regio Amsterdam zien we in vergelijking tot het Zuiden van het land een (niet significante) tendens dat vaker wordt gekozen voor lat-relaties dan voor hertrouw. De betekenis van deze tweede set parameters samenvattend, kan gesteld worden dat individualistische waardenoriëntaties samengaan met een hogere kans op ongehuwd samenwonen en lat-relaties. De indicator ooit-gescheiden is echter niet significant gerelateerd aan ongehuwd samenwonen, maar veel meer aan hertrouw. Deze resultaten vormen daarmee slechts ten dele een bevestiging van de tweede hypothese.

Tabel 1: Beschrijvende gegevens van de ooit-verweduwde en ooit-gescheiden respondenten naar huidige leefvormen

		Hertrouwd	Ongehuwd Samenwonend	Lat	Alleen
	<i>n</i> = 1381	<i>n</i> = 69	<i>n</i> = 48	<i>n</i> = 56	<i>n</i> = 1209
Sekse **: Mannen Vrouwen	441 940	5,0 12,5 1,5	3,5 8,2 1,3	4,1 3,6 1,9	87,5 70,7 95,3
Geboortecohort*: 1903 – 17 1918 – 27 1928 – 37	914 296 172	4,3 6,1 7,0	2,8 4,1 5,8	2,6 6,8 7,0	90,3 83,1 80,2
Partnergeschiedenis **: Verweduwd Gescheiden	1165 216	3,3 14,4	2,7 7,9	3,2 8,8	90,9 69,0
Kerkelijke binding **: Geen (Tamelijk) sterk	616 765	6,3 3,9	5,3 2,0	5,3 3,0	83,0 91,1
Woonplaats: (Regio) Amsterdam NO-Nederland Zd-Nederland	672 396 314	4,6 5,8 4,8	4,0 1,8 4,5	5,1 4,0 1,9	86,3 88,4 88,9
Opleidingsniveau **: Max. 5 à 6 jaar Max. 7 à 10 jaar Max. 11 à 14 jaar 15 jaar of meer	793 328 134 126	2,3 6,4 11,2 11,9	1,5 6,7 3,0 7,9	3,2 4,3 7,5 5,6	93,1 82,6 78,4 74,6
Inkomensniveau **: ≤ fl. 1375 Fl. 1376 – 2275 Fl. 2276 of meer Onbekend	665 296 258 162	2,6 7,1 10,1 3,1	1,2 5,4 6,2 4,9	2,6 5,1 8,9 0,6	93,7 82,4 74,8 91,4

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$ Bron: NESTOR-LSN, 1992 ($n = 1381$)

Tabel 2: Logistische regressie-coëfficiënten voor de effecten van verschillende demografische, sociaal-culturele en sociaal-economische variabelen op de kans een nieuwe partnerrelatie te realiseren na de leeftijd van 50 jaar

	Kans op nieuwe Partner	B
Mannen	0,29	1.96**
Vrouwen (ref.)	0,05	
Geboortecohort:		
1903 – 17	0,10	-0,32
1918 – 27	0,17	0,20
1928 – 37 (ref.)	0,20	
Verweduwd	0,09	-1,15**
Gescheiden (ref.)	0,31	
Kerkelijke binding		
Geen	0,17	0,28
(Tamelijk) sterk (ref.)	0,09	
(Regio) Amsterdam	0,14	-0,26
NO-Nederland	0,12	-0,11
Zd-Nederland (ref.)	0,11	
Opleidingsniveau		
5 à 6 jaar	0,07	-0,43
7 à 10 jaar	0,17	0,09
11 à 14 jaar	0,22	0,06
15 jaar > (ref.)	0,25	
Inkomen:		
Ontbrekend	0,09	-0,48
≤ fl. 1375	0,06	-0,95**
fl. 1376 – 2275	0,18	-0,12
fl. 2276 of meer (ref.)	0,25	
Constante	-1,30**	
-2 Log Likelihood	792,468	
Pseudo R2	0,31	

** $p < 0,01$

Bron: NESTOR-LSN, 1992 (N = 1381)

Tabel 3: Effecten van verschillende demografische, sociaal-culturele en sociaal-economische variabelen op de gerealiseerde leefvormen van oudere mensen na het aangaan van een nieuwe partnerrelatie op de leeftijd van 50 jaar of ouder (resultaten van multinomiale logistische regressieanalyse)

	Hertrouwd versus ongehuwd samenwonen	Hertrouwd versus lat	Ongehuwd samenwonen versus lat
Mannen	-0,07	0,43	0,50
Vrouwen (ref.)			
Geboortecohort:			
1903 – 17	0,40	0,82	0,42
1918 – 27	0,47	-0,13	-0,60
1928 – 37 (ref.)			
Verweduwd	-0,71	-0,96*	-0,25
Gescheiden (ref.)			
Kerkelijke binding:			
Geen	-0,52	0,11	0,63
(Tamelijk) sterk (ref.)			
(Regio) Amsterdam	-0,16	-1,00~	-0,84
N.O. Nederland	1,42*	-0,56	-1,99**
Zuid Nederland (ref.)			
Opleidingsniveau			
5 à 6 jaar	-0,19	-1,24~	-1,05
7 à 10 jaar	-0,91	-0,33	0,58
11 à 14 jaar	0,55	-0,33	-0,88
15 jaar > (ref.)			
Inkomen:			
Onbekend	-1,01	1,76	2,78**
≤ fl. 1375	0,41	0,26	-0,15
fl. 1376 – 2275	-0,30	0,48	0,78
fl. 2276 of meer (ref.)			
Intercept	1,04	1,05	0,02
Pseudo R2	0,27		
-2 Log Likelihood	291,365**		

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$ ~ $p < 0,10$

Bron: NESTOR-LSN, 1992 ($n = 173$)

De derde set parameters in tabel 3 brengt de effecten van sociaal-economische hulpbronnen en restricties in beeld. Met behulp van deze parameters toetsen we hypothese 3, dat oudere mensen uit lagere sociaal-economische niveaus minder vaak hertrouw zullen realiseren, maar vaker ongehuwd samenwonen of een lat-relatie hebben. Wanneer de vergelijking hertrouw versus lat-relatie wordt gemaakt, blijken de laagst opgeleide mensen significant ondervertegenwoordigd onder de hertrouwd en daarmee oververtegenwoordigd te zijn onder de lat-relaties, in vergelijking met mensen van hogere opleidingsniveaus. Mensen met een opleiding van 7 à 10 jaar zijn eveneens minder vaak hertrouwd; zij wonen vaker ongehuwd samen dan ouderen met hogere opleidingsniveaus (deze relatie is niet significant). Klaarblijkelijk is hertrouw geen aanvaardbare of aantrekkelijke optie voor de mensen met lagere opleidingsniveaus.

Het inkomen heeft geen significante verbanden met gehuwd of ongehuwd samenwonen en lat-relatie, na controle voor de overige factoren waaronder opleidingsniveau. Mensen die geen informatie hebben verstrekt over hun inkomens, opteren significant vaker voor ongehuwd samenwonen en niet voor een lat-relatie wanneer we deze vergelijken met de mensen in de hoogste inkomensgroepen. Evenzo blijken ouderen met middenniveaus van maandelijks inkomsten in vergelijking met de mensen in de hoogste inkomenscategorieën vaker ongehuwd samen te wonen in plaats van een lat-relatie te realiseren (deze relatie is niet significant).

5. Samenvatting en discussie

Het doel van deze studie was na te gaan in hoeverre oudere mensen die zijn verweduwd of gescheiden, na de leeftijd van 50 jaar nog een nieuwe partnerrelatie aangaan. Daarbij aansluitend wilden we inventariseren welke leefvormen met de nieuwe partners worden gerealiseerd. Anderzijds was het doel na te gaan in welke mate oudere mensen bij het realiseren van een nieuwe partnerrelatie en bij de keuze voor een bepaalde leefvorm worden beïnvloed door waardenoriëntaties en sociaal-economische kenmerken. Uitgangspunt van deze studie was dat maatschappelijke ontwikkelingen die waarden, demografische attitudes en gedrag beïnvloeden, niet uitsluitend jongvolwassenen maar evenzeer oudere mensen raken. We hebben daarom verkend of ook partnerrelaties die op hogere leeftijd worden aangegaan worden vormgegeven via ongehuwd samenwonen en lat-relaties.

In deze studie werden de 173 (ooit verweduwd of gescheiden) ouderen uit het NESTOR-LSN onderzoek betrokken, die op de leeftijd van 50 jaar of ouder een nieuwe partnerrelatie hebben gerealiseerd. Het is duidelijk dat 173 respondenten niet een voldoende brede basis vormen voor diepgaande statistische analyses. In de multivariate analyses van deze studie blijkt dit uit het beperkte aantal relaties dat het vereiste significantieniveau bereikt. Toch achten we het belangrijk aandacht te besteden aan nieuwe partnerrelaties op hogere leeftijden; in een periode van toenemend alleenwonen onder oudere mensen kan dit een eerste signaal van een trendbreuk zijn. Als vergelijkingsgroep werden de ondervraagden die na verweduwing of echtscheiding alleen bleven ($n = 1209$), in de studie betrokken. Van deze totale groep ($n = 1381$) ging tot het moment van ondervraging in 1992 één op de acht respondenten een nieuwe part-

nerrelatie aan. Van de nieuwe 'koppels' ging een minderheid van 40% een nieuw huwelijk aan en 60% koos voor ongehuwd samenwonen of voor een lat-relatie. We kunnen stellen dat ook oudere mensen klaarblijkelijk niet schromen om voor andere leefvormen dan het huwelijk te kiezen.

Mensen die op latere leeftijd een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, treffen we vooral aan onder de ooit-gescheidenen, de mannen, en onder de mensen met een hoger inkomen. Het patroon van de succesvollen op de relatiemarkt is daarmee in grote lijnen vergelijkbaar met het welbekende patroon van nieuwe partnerrelaties onder gescheiden en verweduwd mensen van wat jongere leeftijd. Er is echter één verschil: onder de vijftigplussers heeft leeftijd geen significante invloed op de kansen om een nieuwe partnerrelatie aan te gaan. Jongoudere hebben ongeveer dezelfde kansen als de oudere ouderen.

Hebben waardenoriëntaties en sociaal-economische kenmerken invloed op de keuze van een bepaalde leefvorm: hertrouw, ongehuwd samenwonen of een lat-relatie? Voor waardenoriëntaties hadden we helaas geen directe meetinstrumenten tot onze beschikking, zoals bijvoorbeeld attitudepeilingen rond hertrouw en ongehuwd samenwonen. We hebben daarom drie indirecte indicatoren gebruikt: de mate van verbondenheid aan de kerk, de regio waarin men woont en de vraag of men ooit gescheiden was. Regio bleek significant gerelateerd te zijn aan leefvormkeuzes. Mensen in het Noordoosten van het land opteren minder frequent voor ongehuwd samenwonen, wanneer we hen vergelijken met mensen in het Zuiden van het land en in de regio Amsterdam. Een sterkere band met de kerk gaat samen met minder vaak kiezen voor ongehuwd samenwonen, maar deze relatie bleek niet significant te zijn. Onderzoek van Somers (2001) heeft aangetoond dat de relatie tussen een traditionele waardenoriëntatie en een voorkeur voor hertrouw vooral pregnant naar voren komt, wanneer beide partners meelevend lid zijn van hetzelfde kerkgenootschap. Wij hebben voor de 173 koppels echter uitsluitend informatie over één van beiden. Toch kunnen we stellen dat over het geheel genomen ook hier blijkt dat een traditionele waardenoriëntatie een andere uitwerking heeft op leefvormkeuzes dan een meer individualistische. Voor ooit-gescheiden mensen hadden we in dit kader verwacht dat zij vaker zouden hebben gekozen voor ongehuwd samenwonen of een lat-relatie. Dit blijkt niet het geval te zijn. Gescheiden mensen zijn juist vaker aan te treffen onder de hertrouwd. Dit punt verdient nader onderzoek. Zo zou een verklaring gevonden kunnen worden in het feit dat de gescheiden mensen in dit onderzoek reeds geruime tijd geleden een nieuwe partnerrelatie zijn gestart, in een periode dat andere leefvormen dan hertrouw minder gebruikelijk waren.

Van de sociaal-economische variabelen bleek opleiding significant samen te hangen met de keuze voor al of niet hertrouwen. Mensen met lagere opleidingsniveaus hertrouwen minder vaak dan hoger opgeleide respondenten. Het ongehuwd samenwonen wordt, terecht of ten onrechte, door een deel van de mensen met lagere opleidingsniveaus ingeschat als een weg om de schaalvoordelen van samenwonen te combineren met het behoud van een nabestaandenpensioen van de vrouw. Ook Chevan (1996) heeft op dit soort mechanismen gewezen.

De hoogte van het inkomen was niet significant gekoppeld aan gerealiseerde leefvormen. Dit kan veroorzaakt zijn door de wijze waarop de gegevens verzameld zijn. We hebben helaas geen gegevens over de inkomens van beide partners bij de start van deze relatie. We hebben hier

slechts de beschikking over gegevens inzake het gezamenlijk huishoudensinkomen op het moment van de survey. Er kan echter ook nog een andere factor meespelen. Zoals de diepte-interviews lieten zien, kan een koppel met lage inkomens kiezen voor een lat-relatie om zo het nabestaandenpensioen van de vrouw niet te verspelen. Eenzelfde koppel zal kiezen voor hertrouw in geval de vrouw geen eigen pensioen of geen nabestaandenpensioen heeft. In dat geval wordt beoogd de toekomstige positie van de vrouw veilig te stellen via de rechten op een nabestaandenpensioen van de nieuwe partner. Klaarblijkelijk kan strategisch gedrag dat de financiële situatie in rekening brengt, in voorkomende gevallen met dezelfde argumenten leiden tot hertrouw, tot ongehuwd samenwonen of tot een lat-relatie. Een probleem bij de nadere verkenning van deze samenhang is dat de meeste surveys uitsluitend vragen opnemen over de financiële positie van de respondent, dan wel vragen naar het gezamenlijk huishoudensinkomen. Wat hier dringend nodig is, is informatie van de zijde van beide partners afzonderlijk, vlak voor het aangaan van de nieuwe partnerrelatie en op het moment van het interview. Het ons ter beschikking staande materiaal laat evenmin toe na te gaan welke factoren uiteindelijk het meest doorslaggevend zijn voor de keuze van een bepaalde leefvorm: financiële zekerheid of waardenoriëntaties. Ook hieraan dient in een vervolgonderzoek aandacht te worden besteed.

Noten

1. Een eerste versie van dit artikel werd gepresenteerd op de Marktdag Sociologie, Antwerpen, 18 mei 2001.
2. Jenny de Jong Gierveld is als onderzoekshoogleraar/ Permanent Fellow werkzaam op het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen, Wassenaar. Zij is tevens verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. Sedert 1978 bekleedt zij daarnaast een functie als hoogleraar aan de Faculteit Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Vrije Universiteit in

Amsterdam, recentelijk binnen de Afdeling Sociologie en Sociale Gerontologie. Annemarie Peeters is medio 2000 afgestudeerd binnen de Afdeling Sociologie en Sociale Gerontologie van de Vrije Universiteit in Amsterdam. In de periode vanaf 1999 werkte zij in het kader van haar afstudeerscriptie mee aan het hier gerapporteerde onderzoek. Thans is zij als onderzoekster verbonden aan de Stichting voor Toegepaste Gerontologie, Amsterdam. Correspondentie te richten aan J. Gierveld, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS), Meijboomlaan 1, 2242 PR Wassenaar, e-mail: gierveld@nias.knaw.nl.

Literatuur

- Borell, K. & Karlsson, S. G. (2001). *Living Apart Together. Balancing intimacy and autonomy in old age*. Paper presented at the 17th Congress of the International Association of Gerontology, Session on Repartnering after late life widowhood. Vancouver, Canada, July 1-6.
- Broese van Groenou, M.I., Tilburg, T.G. van, Leeuw, E.D. de & Liefbroer, A.C. (1995). Data collection. In C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg & P.A. Dykstra

- (Red.), *Living Arrangements and social networks of older adults* (pp. 185-197). Amsterdam: VU University Press.
- Bumpass, L., Sweet, J. & Castro Martin, T. (1990). Changing patterns of remarriage. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 747-756.
- Chevan, A. (1996). As cheaply as one: Cohabitation in the older population. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 656-667.
- Clarke, C.J. & Neidert, L.J. (1992). Living arrangements of the elderly: an examination of differences according to ancestry and generation. *The Gerontologist*, 32, 796-804.
- Cliquet, R. & Avramov, D. (1999). De toekomst van het gezin: een sociobiologische benadering. *Bevolking en Gezin*, 28, 1-34.
- Davidson, K. (2001). Late life widowhood, selfishness and new partnership choices: a gendered perspective. *Ageing and Society*, 21, 297-318.
- Du Bois-Reymond, M. & Jong Gierveld, J. de (1993). Van een standaard-levensloopmodel naar een geïndividualiseerde keuzebiografie. In M. Du Bois-Reymond & J. de Jong Gierveld (Red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop* (pp. 7-16). Boeknummer Mens en Maatschappij. Houten: Bohn Stafleu VanLoghum.
- Du Bois-Reymond, M., Poel, Y. te & Ravesloot, J. (1998). *Jongeren en hun keuzes*. Bussum: Coutinho.
- Fokkema, T. & Dykstra, P.A. (2000). Verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen in Nederland: op zoek naar een verklaring. *Sociale Wetenschappen*, 44, 115-136.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Gove, W.R. & Hughes, M. (1980). Reexamining the ecological fallacy: a study in which aggregate data are critical in investigating the pathological effects of living alone. *Social Forces*, 57, 1157-1177.
- Heer, W. de (1992). *International survey on non-response*. Voorburg: CBS.
- Jansen, M. & Kalmijn, M. (2001). De invloed van waardenoriëntaties op de vormgeving van partnerrelaties: meer individualistisch, minder afhankelijk? *Mens & Maatschappij*, 76, 303-324.
- Jong Gierveld, J. de (1999). *Tussen solitude en solidariteit; nieuwe levensstrategieën van senioren*. Amsterdam: KNAW, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, deel 62, 8.
- Jong Gierveld, J. de & Tilburg, T.G. van (1989). The partner as a source of social support in problem and non-problem situations. In M. Hojat & R. Crandall (Red.), *Loneliness: Theory, Research and Applications* (pp. 191-200). London: Sage.
- Kaa, D.J. van de & Lesthaeghe, R. (1986). *Bevolking: groei en krimp*. Boeknummer Mens en Maatschappij. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Kalmijn, M. (1994). Gehuwd of ongehuwd; ontwikkelingen en verklaringen van samenwonen sinds de Tweede Wereldoorlog. *Sociale Wetenschappen*, 37, 34-64.
- Kalmijn, M. & Graaf, P. de (2000). *Remarriage and cohabitation after divorce in the Netherlands: competing risk analyses of social, economic and cultural determinants*. Paper gepresenteerd op de conferentie Population Studies in Britain and the Netherlands, Utrecht, 31 augustus & 1 september 2000.

- Leridon, H. & Villeneuve-Gokalp, C. (1989). The new couples. Number, characteristics and attitudes. *Population*, 44, 203-235.
- Lesthaeghe, R. & Meekers, D. (1986). Value changes and the dimension of familism in the European community. *European Journal of Population*, 2, 225-286.
- Liefbroer, A. C. (1991). *Kiezen tussen ongehuwd samenwonen en trouwen*. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Liefbroer, A.C. & Jong Gierveld, J. de (1993). Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid: een vergelijking van cohorten geboren tussen 1903 en 1965. In M. Du Bois-Reymond & J. de Jong Gierveld (Red.), *Volwassen worden - Generaties toen en nu: transities in de levensloop* (pp.17-35). Boeknummer Mens en Maatschappij. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Liefbroer, A. C. & Dykstra, P.A. (2000). *Levenslopen in verandering; een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Logan, J.R. & Spitze, G.D. (1995). Self-interest and altruism in intergenerational relations. *Demography*, 32, 353-364.
- Morgan, L. & Kunkel, S. (1998). *Aging the social context*. California: Pine Forge Press.
- Murphy, M. & Berrington, A. (1993). Household change in the 1980s: a review. *Population Trends*, 73, 18-26.
- Myers, G.C. (1986). Cross-national patterns and trends in marital status among the elderly. In M. Loriaux, D. Remy & E. Vilquin (Eds.), *Populations âgées et révolution grise. Chaire Quételet '86*. Louvain-la-Neuve (België): Institut de Démographie.
- Peeters, A. (2000). *Living Apart or Together; een onderzoek naar de verschillen in motieven van ouderen om te kiezen voor een Lat-relatie* Lat-relatie of voor een huwelijks- of samenwoonrelatie na verweduwing of echtscheiding. Afstudeerscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Rendall, M.S. & Speare, A. Jr. (1995). Elderly poverty alleviation through living with family. *Journal of Population Economics*, 8, 383 - 405.
- Sauvain-Dugerdil, C., Kalmykova, N., Gu, H.G., Ritschard, G., Olszak, M. & Hagmann, H.-M. (1997). Vivre sa vieillesse en Suisse. Les transformations des modes de résidence des personnes âgées. *European Journal of Population*, 13, 169-212.
- Schiepers, J.M.P. (1988). Huishoudensequivalentiefactoren volgens de budgetverdelingsmethode. *Supplement bij de Sociaal-Economische Maandstatistiek*, 2, 28-36.
- Smeenk, W. (1998). *Opportunity and marriage. The impact of individual resources and marriage market structure on first marriage timing and partner choice in the Netherlands*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Smeenk, W. & Ultee, W. (1997). Huwende jongmans en jongdochters naar leeftijd bruid en bruidegom: leeftijdsverhoudingen binnen eerste huwelijken in Nederland, 1942-1994. *Bevolking en Gezin*, 26, 153-191.
- Somers, A. (2001). *Partnerkeuze op oude(re) leeftijd; een studie naar overeenkomsten en verschillen tussen partners van vervolgrelaties onder ouderen in Nederland*. Doctoraal scriptie Sociologie, Katholieke Universiteit Brabant.

- Spitze, G., Logan, J.R. & Robinson, J. (1992). Family structure and changes in living arrangements among elderly nonmarried parents. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 47, S289-S296.
- Stevens, N. (2001). *New partners following widowhood: variations in desired and actual partnerships by gender*. Paper presented at the 17th Congress of the International Association of Gerontology, Session on Repartnering after late life widowhood. Vancouver, Canada, July 1-6
- Szinovacz, M. (1997). Adult children taking parents into their homes: effects of childhood living arrangements. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 700-717.
- Timmer, E. (2000). *Antizipationen von Gewinn, Fortsetzung des Status Quo und Verlust. Eine Untersuchung uber personliche Zukunftsbezüge in der zweiten Lebenshälfte*. Nijmegen: University Press.
- Uunk, W. (1999). Hertrouw in Nederland: sociaal-demografische determinanten van gehuwd en ongehuwd samenwonen na echtscheiding. *Mens en Maatschappij*, 74, 99-118.
- Wall, R. (1984). Residential Isolation of the Elderly: a comparison over time. *Ageing and Society*, 4, 483-503.
- Walker, A. (1993). *Age and attitudes, main results from a Eurobarometer survey*. Brussel: Commission of the European Communities.
- Wijzen, A. C. (2002). *Timing children at a later age. Motivational, behavioural, and socio-structural differentials in the individual decision making process of older mothers*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Wu, Z. & Balakrishnan, T.R. (1994). Cohabitation after marital disruption in Canada. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 723-734.